

Pritz Pál

PAMLÉNYI ERVIN ÉS A SZÁZADOK

Vajon mi a súlyosabb? Ha azt mondom, hogy akiről most az idő kalodájában beszélni fogok, az a magyar történetírás – a felszabadulás-megszállás utáni első három évtized egyértelműen – egyik legnagyobb szerkesztő egyénisége volt. Vagy ha arról beszélek, hogy – jóllehet számtalan periodika-szám mellett, számos könyvön is megörökítődött a neve – valójában zömmel *láthatatlan életművű* ember. Ő ellenben mást is akart. Jelentős monográfiák írására készült. Az igencsak szerény terjedelmű Horváth Mihály című könyve után monográfiát írt Szalay Lászlóról, s leginkább azt szerette volna, hogy ő írja meg *a* Szekfűt. Vagyis a nagy, tán legnagyobb magyar historikus életét, munkásságát maradandóan bemutató művet.¹ Nem így történt. Ezért – bár gazdag, mégis – torzóban maradt az élete.

Nem csupán az övé. Egész generációjáé. A hozzá közel álló Ortutay Gyuláé, Mátrai Lászlóé, Erdei Ferencé és sokan másoké. Csupán egyik képviselője e teljesíthetetlen vállalásában elbukó nemzedéknek. Elbuktak, mert az 1945. év ezer esztendőtt lezáró óriási, *egyetemes történelmi léptékű* fordulata az addigi *hazai* politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új világot kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belüli eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem tűrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak.

Az ő életműve azért *is* lett ilyen, mert alkotó energiáját zömmel mások művei szerkesztésének áldozta. Mert a szerkesztésbe beleértette a – finoman szólva nem kiforrottan – asztalára tett kéziratok kijavítását. Nem ritkán átírását. Aki csinált ilyent, tudja, mily' időt rablól az ilyesmi. Mondogatta is a *Századok* tucatnyi éven át egyik szerkesztőségi munkatársa: „– Miért csinálod ezt? Miért nem jelenteted

¹ *Pamlényi Ervin*: Horváth Mihály. Bp. 1955. Újraközölve: Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténelmi tanulmányok. Összegejt., szerk. Pritz Pál, az előszót írta Diószegi István. Bp. 1989. 13–77.

meg azt, amit kaptál? Hadd lássák, hogy az illető milyen hüjje. Szóval: milyen hülye.” Miközben az illető kolléga természetesen egyáltalán nem volt imbecillis. „Csupán” sokaknak nehezen ment az írás, nem tudták megírni azt, amit meg akartak. Mert otthonról gyakorta inkább „csak” (az értelmiségi pályákon nem ritkán kimondottan hátrányos) becsületet, ám műveltséget nem sokat hoztak. Mert az akkori rendszerváltás az egyetemekről kisöpörte a reakciónak mondott képzeteket, s akiket a helyükre tettek, számos ízben nem voltak, csak idővel és esetenként lettek mesterek. Ő ellenben nagy beleéléssel, s nem kevés alázattal sokaknak *névtelen* társszerzőjévé szegődött. Ha a *Századok* az ő időszakában más orgánumoknál jobb, szebben megformált írások tárháza, az nem csekély mértékben az ő – nagy tehetsége, szorgalma révén felhalmozott műveltségéből kamatoztatott, láthatatlan – műve is.²

1954-ben került szerkesztőségi titkárként (Hanák Péter utódként) a *Századok*hoz, a lapnak ténylegesen 1956-tól, formálisan 1959-től lett a felelős szerkesztője, s ezt a tisztet 1975-ig látta el.

A szerkesztőségi titkár már kijárta az élet iskoláját. Jó mesterei voltak. Hiszen a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-latin szakos hallgatójaként Szekfű Gyula óráit látogatta, az Ortutay Gyulával való barátsága révén 1945-től a Magyar Rádió Aktuális, Irodalmi, majd Oktatási Osztályának vezetője. Ám a jó nevű, befolyásos mentorok sem menthetik meg akkori naivitása – hogy egyszerre lehet büntetlenül az MKP és egy szabadkőműves páholy tagja – következményétől. A pártból kizárják, az állását elveszti. Mégis jó helyen, a Magyar Országos Levéltárban jut ismét „kenyérhez”. Ott pedig hamarosan az 1920 utáni iratanyag referenseként fontos szerepe lesz az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című sorozat első kötete anyagának összeállításában, szerkesztésében. Bár a további kötetekben már nem vesz részt, itt alapozódik meg a kommunista tudománypolitika évtizedeken keresztüli prominensével, Nemes Dezsővel való kapcsolata, s ezzel együtt nem csekély mértékben sűrű eminenciási szerepköre. A sorozat kulcs-emberéhez, Karsai Elekhez pedig kimondottan barátság fűzi. Az eredetileg rabbinövendék Karsai lényegesen műveltebb ember, mint amit számtalan művéből

² „Neki – olvasottságának, nagy tényismeretének, szakmai tájékozottságának – köszönhető, hogy a *Századok* általa szerkesztett majd húsz évfolyama valóban tükrözi a magyar történettudomány egy periódusát; beleértve a szükséges, vagy annak vélt ideológiai és személyi tiszteletkörüket, és beleértve azt a figyelmes gondosságot, amellyel a feljövő új nemzedéket, sőt a legfiatalabbakat is szerepeltette.” *Glatz Ferenc: Pamlényi Ervin halálára. Századok* 119. (1985) 604.

olvasója gyanítana. Mert neki és megbízóinak nem a szaktudás csillogtatása, sokkal inkább a Horthy-rendszer mennél hatékonyabb lejáratása a cél. A Karsai Elek szaktudása dolgában esetleg kétkedőknek szíves figyelmébe ajánlom az 1962-ben publikált *Iratok a Gömbös–Hitler találkozó történetéhez* című remekét.³

Pamlényi Ervin számára nem okozott lelkiismereti konfliktust *A fehér terror* című, Karsai Elekkel együtt jegyzett 1951-es kurzusfüzet. A hasonló irányú *A magyar nép története 1849-1945* című 1954-es összefoglalást is (Almási Jánossal és Karsai Elekkel) bizonyosan szívesen vállalta. Hiszen azokban az esztendőkből még kéznyújtásnyi közelségben volt a Horthy Miklós nevével fémjelzett rendszer. Amely valóban reakció volt 1918/1919 forradalmaira, s afelől sem lehetett kétely, hogy e rendszer döntéshozói vitték bele az országot az első világháborúnál is nagyobb katasztrófát hozó második világháborúba. Az, hogy mindeközben e negyedszázad milyen részeredményeket hozott az ország modernizálásában, s hogy a végzetesen rossz döntések felé mily hatalmas volt a lejtő, másként szólva: milyen irgalmatlanul nagy feladat lett volna az uralkodó korszellemmel szembenemenni, dacolni geopolitikai nyomással, elmagyarázni ebben az országban, hogy milyen volt igazából a múltunk, milyen a jelenünk, az nem ment. Mert a mi hazánkban is folyton a *nincsenek állnak össze valamiké, a volnákat pedig a sírdogáló emlékezet vanná kovácsolja*.⁴

Nem csupán ma van ez így, ez történt a két háború között is, amikor a dualizmus lejáratásánál is hangosabban a forradalmak eltorzítása, bűnbakká formálása ment minden téren. Ahol nemritkán azok, akik szereplői voltak e forradalmaknak, vagy csupán kortársként tudták az igazságot, később mégis *hazudtak délben, este, reggel*.

Pamlényi Ervinnek sok munkája mellett sok befolyása is volt.⁵ A *Századok* mellett 1954-től 1970-ig az *Acta Historica* is az ő szerkesztésében jelenik meg. A rangot adó *Studia Historica* sorozatot a 8. számától (1954) az 55. számáig (1970) ő gondozta.

³ Bp. 1962.

⁴ *Esterházy Péter*: Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozös változat. Bp. 2013. 241.

⁵ „...a pozíciókat nem hatalmi állásoknak tekintette, mint az őt gyakran támadók. Akárhány szerkesztői, szervezői funkcióban ült, mindegyiket *üzemeltetni* kívánta, *csinálni*”. *Századok* 119. (1985) 604.

Az 1964-ben először, majd 1967-ben és 1971-ben napvilágot látott, Molnár Erik fémjelezte *kétkötetes Magyarország történetét* Székely Györggyel szerkesztette.⁶

A hetvenes évek külföldjét hazánk történelméről németül, angolul és franciául is tájékoztatta. A *Die Geschichte Ungarns* (1971) az *A History of Hungary* (1973), az *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours* (1974) egyaránt Pamlényi Ervin letisztult szerkesztési elveit tükrözi.⁷

A legutóbbi rendszerváltásig hagyománnyá vált gyakorlattal a magyar történetírás az ötévente megrendezésre kerülő történeész világkongresszusokon vaskos gyűjteményes kötetekben tárta új kutatási eredményeit a nemzetközi nyilvánosság elé (*Etudes*). Az 1960-as, 1975-ös, 1980-as és részben a halála után megjelent 1985-ös kötetet Pamlényi Ervin gondozta ténylegesen.⁸

A historiográfus Pamlényi Ervin kellett ahhoz, hogy 1961-ben meginduljon a *Tudománytörténeti tanulmányok* sorozat, amelynek keretében 1973-ig hat kötet hagyta el a nyomdát oly időtálló munkákkal gyarapítva történetírásunkat, mint Várkonyi Ágnes Thaly Kálmánja vagy Gunst Péter Acsádyja.⁹

Szerkesztői, szöveggondozói tevékenységének felsorolása még akkor sem lesz teljes – csupán a fontosabbakat fogja át –, ha mindezen túl megemlítjük, hogy (Márkus Lászlóval és Ortutay Gyulával) sorozatszerkesztője volt a Gondolat Kiadó *Auróra* könyveinek. Az első harminc kötetben találkozunk a nevével.¹⁰

Szóval mindez befolyást is jelentett. Nemkülönben az is, hogy 1956-tól az MTA Történettudományi Intézetének lett főállású munkatársa. Mint ilyen 1962 és 1966 között az intézet 19. századi magyar történelemmel foglalkozó osztályát vezeti. 1973-ban a Historiográfiai Kutatócsoport létrehozására kap megbízást, s azt a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójává 1975-ben történt kinevezéséig irányítja.

Ám a hatalommal félelem, sőt nem ritkán rettenet is járt. Abban sem volt semmi egyedi. Az ilyesmi a Pamlényi Ervin cselekedeteiből is működő rendszer lényegéből fakadt. Kezdődött magával a magyar történelemmel, amelynek *jeltelen*,

⁶ Az összefoglalást a Gondolat Kiadó jelentette meg.

⁷ A Corvina Kiadónál jelentek meg.

⁸ Az Akadémiai Kiadónál jelentek meg.

⁹ *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961.; *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása. Bp. 1961.

¹⁰ Csupán néhány címet említve: *George Bernard Shaw*: Vélemények, gondolatok. 1958.; *Casanova*: Emlékiratok. 1960.; *Mozart bécsi levelei*. 1960.; *Thomas Babington Macaulay*: Esszék. 1961.; *Stefan Zweig*: Arcképek. 1965. stb.

szörnyű mocsarába négyszáz esztendeje már belesüllyedt *nehéz igazával* Dózsa György.¹¹ Ezért sem kukoricázott az előző rendszer, ha a hatalmát veszélyeztető törekvéseket észlelte. Majd bekövetkezett 1944 pokla. Alig utána viselt dolgaival megjött az országot felszabadító-megszálló Vörös Hadsereg. A közeli barátnak, Ortutay Gyulának pedig – amikor az dolgát megcselekedve a BBC-vel hírcsere megállapodást kötött – Vorosilov marsall kedvesen megmondta: ha még egyszer megkérdezésük nélkül hasonlót cselekszik, elválasztják a fejét a nyakától.¹²

Aztán az éppen csak megkapaszkodó szerkesztő lakásán becsöngetett az ÁVH egyik főtisztje. Feleségével érkezett. Otthonosan körültekintett a családnak éppen elegendő területű lakáson, lakonikusan közölte, hogy ezentúl a legcsendesebb szoba az ő otthonuk. Pach Zsigmond Pál, az intézetet helyettes igazgatói beosztásban tényleges vezető majd levelet intéz az MTA illetékes alelnökének, hogy Pamlényi elvtárs fontos munkáját ez zavarja.

Miért lett volna a levélnek foganatja?

Ugye nem csodálkozunk azon, hogy ily körülmények között a különben szürke eminenciás, a bátrak társaságától kissé távol álló Pamlényi Ervin a munkás intézeti napok reggelén – őt közelről ismerő néhány kollégája szerint – úgy kezdett dolgozni, hogy szemében ott bujkált a kérdés: – *ma vajon mitől kell félnünk?*

Természetesen mindez nem elegendő ok arra, amit jó ideje tudunk: titkos szálon működött együtt az állambiztonsági szervekkel.¹³

A fennmaradt három dosszié terjedelmű anyag tanúsága szerint 1965-től társadalmi kapcsolatként, 1968. január 25-től pedig beszervezetten működött együtt az állambiztonsági szervekkel. A szervek elsősorban a Történettudományi Intézet munkatársainak külföldi kapcsolataiból adódó veszélyek elhárításában, másodsorban a szakma belső ügyeiben akarták hasznosítani tudását. Az előbbiben a gyanítottan a nyugatnémet hírszerző szervek fedőszerveként is működő *Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut*ban többször megforduló történész volt számukra fontos. A történészfronton – sorrendben – a nacionalistáknak, a

¹¹ *Illyés Gyula*: Dózsa György beszéde a ceglédi piacon. Az utolsó strófa így hangzik: „Elképzelem, így szólt s nagy bajszát törölve, / néz a futó égre, majd a zajló földre./ Homlokán a harag rőt koszorújával/ s szinte tántorogva nehéz igazával/ indul Temesvárra süllyedni jeltelen,/ szörnyű mocsarába, magyar történelem!/ S mint egy barát írta harcairól szólván:/ nyomában ott tolong százhuszezer sátán.”

¹² *Ortutay Gyula*: Napló I. 1938–1954. Bp. 2009. 10. – Tátrai Zsuzsa közli ezt az Ortutayra emlékező írásában.

¹³ ÁBTL 3.2.1. Bt. 2168/1.

szociáldemokrácia (úgymond) idealizálóinak, a polgári származású történészeknek a gyengítését remélték a beszervezésétől.¹⁴

1970. jún. 5-én – véleményem szerint, mert nem voltak megelégedve munkájával – tartótisztje a hálózatból történő kizárását javasolta. Azzal, hogy segítségét a jövőben társadalmi kapcsolatként vegyék igénybe. Állításomnak az az alapja, hogy tartótisztje érvként, gyenge érvként a párttagságára hivatkozik. Hiszen az a beszervezésekor is létezett. Állításomat erősíti az a tény is, hogy a kizárási javaslatig Pamlényi nem kapott jutalmat.

A kizárás megtörtént.

A három dossziéból – kettő beszerzési, a harmadik lenne a munkadosszié – a jelentések tárháza, esetünkben lényegében üres. A második dosszié a CH igazgatói állásba kerülés folyamatát, s annak áráként az ismételt beszervezést tükrözi.

Az ügynöki munkát Pamlényi Ervin nem félelemből, nem is anyagi ellenszolgáltatásért, hanem a bécsi igazgatói állás elnyeréséért vállalta. Ő csak minőségi módon tudott szerkeszteni, az pedig egy évtizednyi robot után szinte minden alkotó energiáját elszívta. Nem csupán a beszerzésekre, a társadalmi kapcsolatként nyújtott információadásba is ezért ment bele 1965-től.

Mert bizonyosan tudta, hogy a CH igazgatói munkakört másként soha nem kapja meg.

„’Puskás’ fn. informátorunk 1968. decemberében említést tett arról, hogy tudomása szerint a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójának megbízatása hamarosan lejár. Megjegyezte még, hogy néhány évvel ezelőtt az ő személye is felvetődött a funkció betöltésénél. Akkor azonban arra nem került sor. Felvetette, hogy szívesen vállalna ilyen munkakört. ’Puskás’ a német nyelvet jól beszéli, politikai megbízhatósága, felkészültsége, intelligenciája megfelelő.” – olvasható a vele érezhetően rokonszenvező tartótisztjének jelentéséből.¹⁵

Pamlényi Ervin bécsi igazgatói állásáról a Belügyminisztérium döntött. Mert ez a poszt az NSZK elleni hírszerzés fontos eleme volt. Ám a szokásosan tekervényes, mert számos „illetékes” hely véleményét igénylő eljárás alkalmat nyújtott arra, hogy a Történettudományi Intézetből Pamlényi néhány ellenlábasa az Akadémia Főrezidentúra (vagyis az MTA-t ellenőrző BM részleg) révén keresztbe

¹⁴ Uo. Rékásiné 1968. január 13-i javaslata Pamlényi Ervin beszerzésére.

¹⁵ Uo. 1969. január 10-i feljegyzés.

tegyen.¹⁶ A nemes párviadalban a III/I/3, vagyis a hírszerzés német–osztrák osztálya végül Pamlényi mellett voksolt.¹⁷

Milyen ember volt Pamlényi Ervin? Aki őt ismerte, boldognak aligha tartja. Emlékszünk nemes arcélére, korán rezignált tekintetére, hajlott alakjára, többnyire lassú járására. Hóna alatt könyvekkel. Kéziratokkal. Tudta, hogy szeretett szakmája szerzetesi, aszkéta életet követel, mégis arra intette a felnövekvő fiatalokat, s maga is – már amennyire lehetett – így igyekezett élni, hogy munkájuk mellett merítsenek az élet örömeiből. Azért is, hogy jobban lássák a történelemmé simuló napokat. Csendes iróniával figyelte környezetét, megvolt a véleménye a nem tehetségtelen, ám maguknak idő előtt mind többet kikövetelőkéről. Bár nem volt bátor, ám megalkuvásainak – a ma és a jövő nem kifejezetten oroszlán szívűi okán is említem – volt határa.

Egy ízben a Történettudományi Bizottságnak a könyvkiadási kerettervet tárgyaló ülésén az elnöklő Nemes Dezsőnek nem tetszett valamely forráskiadvány vaskos terjedelme, s azt 30%-kal csökkenteni akarta:

– De Nemes elvtárs, ez forráskiadvány, azt nem lehet csökkenteni, – felelte csendes, mégis konok ellenkezéssel Pamlényi Ervin.

– Hát, ha nem lehet, akkor nem lehet, – mondta beletörődően a sokak félté elnök.

És a mű így jelent meg.¹⁸

Azt a vitát, vajon mit érnek a kis lépések, s mi az értékük (szintén a szocializmuson belül) az egyetlen nagy lépéshez képest, a történelem jó időre felülírta.¹⁹ Ám a végtelen folyamát időben egyszer társadalmat átalakító válasz lesz a

¹⁶ Vö. az 5. jegyzetben írottakkal.

¹⁷ „Véleményem szerint – olvashatjuk Juhász Ferenc r. őrnagy 1975. március 17-i jelentésének a végén – az Akadémia Főrezidentúra aggályai PÓSFÁI (ez volt Pamlényi másik fedőneve – P. P.) alkalmasságával kapcsolatban teljesen megalapozatlanok. PÓSFÁI szerénységét és hallgatagságát félreértették és ebből megalapozatlan következtetéseket vontak le. Személyes tapasztalataim és az előzmények is azt bizonyítják, hogy PÓSFÁI személyében alkalmas személyt találtunk és emiatt meg kell akadályoznunk minden megalapozatlan törekvést, amely a tények ismeretének hiányában lejárására irányul.” ÁBTL 3.2.1. Bt. 2168/2.

¹⁸ Mucsi Ferenc szíves szóbeli közlése.

¹⁹ Pamlényi Ervin bízott a „kicsiny lépések”-kel előrehaladás perspektívájában, „abban, hogy egyszer a sok kicsiny lépés egy nagy hosszúságát is kiadja.” A vita arról szólt: „vajon elkerülhető-e, hogy a sok kicsiny lépés közben a járás szándékolt iránya meg ne változzék? És hogy a sok kicsiny nem versenyezhet az egy lépés biztos irányával.” Századok 119. (1985) 603. Újraközölve *Glatz Ferenc: Történetírás korszakváltásban*. Bp. 1990. 267.

világkapitalizmus hatalmas erényei és irdatlan bűnei közötti szakadékos ellentmondásra.

És akkor végleges válasz születik Pamlényi Ervin és generációja életének értelmére is.

ERVIN PAMLÉNYI AND SZÁZADOK

by Pál Pritz

SUMMARY

The name of Ervin Pamlényi was closely attached to that of Századok for two decades. Starting his career as a disciple of Gyula Szekfű, after World War II he became a convinced supporter of the new order. While shaping it himself in his own way, he feared and suffered from it as well. His idea was to improve things by small steps. Yet the debate about the merit of small steps, especially as compared to a single major transformation, has been swept away by history for quite some time. In this paper, the author addresses for the very first time, and in possession of the entire surviving source material, the question of why Ervin Pamlényi collaborated with the Secret Services from 1965 on.